

Dionýz Ďurišin

Podstawowe typy związków i zależności literackich

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 59/3, 345-357

1968

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

DIONÝZ ĐURIŠIN

PODSTAWOWE TYPY ZWIĄZKÓW I ZALEŻNOŚCI LITERACKICH

W krótkim tym referacie chciałbym poruszyć problem podstawowej klasyfikacji międzyliterackich stosunków i zależności. Nie jest to nowy problem w metodyce komparatystyki literackiej. Jeżeli jednak zasadnicze podejście do tej problematyki można w pewnym sensie uważać już za obiektywnie skodyfikowane i zaakceptowane, nadal pozostają otwarte liczne problemy dotyczące bardziej szczegółowej klasyfikacji i podziału zjawisk w ramach dwóch podstawowych grup związków i zależności literackich, i to nie tyle problem ich podstawowej definicji, ile przede wszystkim ich wewnętrznego ustosunkowania, zwłaszcza z punktu widzenia konkretnej praktyki — pracy nad materiałem.

Będzie to próba nowego spojrzenia na cały krąg owych problemów z perspektywy określonego systemu. Zdajemy sobie przy tym jednak sprawę z pewnych braków, które zawsze pojawiają się przy dążeniach do systematyzowania zjawisk. Dlatego naszym celem jest oddziaływanie w tym kierunku raczej inspirująco niż normatywnie.

Ponieważ ze zrozumiałych względów musimy ograniczyć rozmiary tych rozważań, postaramy się tu przedstawić tylko główny zarys problematyki, pozbawiony konsekwentnej eksplikacji, posługującej się szerszą zarysowaną bazą konkretnych przykładów. Ograniczymy się tu w większości wypadków tylko do szkicowej ilustracji poszczególnych zjawisk.

Jeżeli wychodzimy z założenia, że przedmiotem komparatystyki literackiej są różnorodne związki i zależności literackie, oznacza to, że

[Dionýz Đurišín — współpracownik Instytutu Literatury i Języków Świata Słowackiej Akademii Nauk w Bratysławie. Ogłosił książki: *Slovenská realistická poviedka a N. V. Gogol* (1966), *Problémy literárnej komparatistiky* (1967).]

Referat ten był wygłoszony na kolokwium komparatystycznym, zorganizowanym przez Instytut Sławistyki Niemieckiej Akademii Nauk w Berlinie (NRD) w grudniu 1966. [Przekład z maszynopisu.]

chodzi tu przede wszystkim o badanie podobieństw [*podobnosti*] *respective* odrębności zjawisk i o ich historycznoliterackie wyjaśnienie.

Ale tak wyznaczony przedmiot badawczy jest zbyt ogólny. Potrzeba wszechstronnej interpretacji literackich podobieństw i odrębności wymaga w praktyce klasyfikacji ze względu na ich uwarunkowanie i istotę. Takie właśnie precyzyjne zróżnicowanie jest ważne dla kompleksowego celu, ku któremu zmierzają badania porównawcze, a więc istotnie nie tylko przy analizie specyfiki zjawiska recypowanego i recypującego, ale także dla określenia rozwojowych prawidłowości literatury światowej. Przy czym przez pojęcie literatury światowej rozumiemy nie tylko sumę literatur narodowych postawionych obok siebie w szeregu synchronicznym lub diachronicznym, a także nie sumę szczytowych osiągnięć poszczególnych literatur, ale kompleks utworów literackich w pewien sposób wzajemnie uzależnionych rozwojowo i typologicznie. Z historycznego charakteru tego uzależnienia wynika podział istniejących podobieństw na podobieństwa wywołane przez kontakty (a więc poprzez określoną formę bezpośredniego związku) i na podobieństwa niezależne od bezpośrednich kontaktów, lecz wypływające z ogólniejszych zależności typologicznych. Ze względów praktycznych, które wymagają terminologicznego ujednoczenia, trzymamy się tu częściowo ustalonych i zrozumiałych terminów: z w i ą z k i g e n e t y c z n e (albo kontaktowe) oraz z a l e ż n o ś c i t y p o l o g i c z n e. Wykorzystujemy przy tym możliwości, które stwarza rozróżnienie treści słów z w i ą z e k [*vzt'ah*¹] (treściowo konkretniejsze, węższe) i z a l e ż n o ś ć [*suvistost'*] (treściowo ogólniejsze) w języku słowackim. Analogie o charakterze typologicznym ukazują ogólniejsze zależności między literaturami, różne rodzaje kontaktowych form oddziaływania, pozwalają śledzić bardziej konkretne i węższe związki między porównywanymi zjawiskami.

Tak na przykład podobieństwa między twórczością wybitnego pisarza słowackiego S. H. Vajanskiego a dziełami niektórych klasyków rosyjskich mają wspólny mianownik przede wszystkim w ideowym stosunku Vajanskiego do rzeczywistości rosyjskiej. Słowianofilska orientacja Vajanskiego w wielu wypadkach wpływała na jego interpretację niektórych elementów twórczości Turgieniewa i innych pisarzy. Z drugiej strony niektóre podobieństwa między wspomnianym autorem a klasykami rosyjskimi mają charakter bardziej ogólny i wynikają z analogii w ogólnych prawidłowościach rozwojowych narodów Europy, dalej — z prawidłowości rozwoju kierunków artystycznych, gatunków i rodzajów

¹ [*vzt'ah* — stosunek, ale ze względów stylistycznych zastosowano w polskim przekładzie termin „związek” (przyp. tłum.).]

literackich, różnych środków artystycznych itp. To podłoże warunkuje zainteresowanie Vajanskiego na przykład twórczością powieściową Turgeniewa i Tolstoja, przy czym chodziło głównie o aspekty gatunkowe, wiążące się z rozwojem powieści słowackiej jako gatunku literackiego w okresie pierwszej fali słowackiego realizmu literackiego.

W pierwszym wypadku chodzi przede wszystkim o wykrycie specyficznych form słowacko-rosyjskich „wzajemności” [*vzajomnost'*] literackich i społecznych, a w dalszej perspektywie o określenie specyficznego stosunku tych literatur do światowego procesu literackiego; w wypadku drugim wzajemne zależności bliżej określają przede wszystkim stopień, w jakim rozwój tych literatur partycypuje w tworzeniu zdobyczy literatury światowej. Już to samo wskazuje na potrzebę dokładnego zdefiniowania obu tych elementów procesu historycznoliterackiego, w praktyce bowiem często one nawzajem się warunkują i w sposób złożony przeplatają, o czym dalej.

Oprócz tego wspomniane rozróżnienie pomaga równocześnie dokładniej określić znaczenie wyników badań porównawczych dla teoretycznych uogólnień literaturoznawczych w ogóle. Badanie porównawcze wychodzi od generalnych uogólnień teorii literatury. Z drugiej strony ostateczne rezultaty badawcze komparatystyki literackiej dostarczają materiału do badań o charakterze teoretycznym. Obiektywne osiągnięcia teoretyczne zależą nie tylko od zdolności badacza i od charakteru oraz wartości materiału, ale w znacznej mierze także od zastosowania jednej lub drugiej ze wspomnianych koncepcji badań porównawczych. W hierarchii zadań góruje nie tyle badanie bezpośrednich przejawów oddziaływania, ile przede wszystkim zależności strukturalno-literackich i innych. Ponieważ przy badaniach typologicznych chodzi głównie o analizę gatunkowych lub strukturalnych cech zjawiska literackiego, wyniki badań porównawczych bardzo ściśle splatają się z celami, do których dąży teoria literatury.

Podział podobieństw literackich na genetyczne (kontaktowe) i typologiczne jest jednak sam w sobie bardzo ogólny. Zadania i dotychczasowa praktyka badań porównawczych wymagają dalej idącej klasyfikacji zjawisk, to jest zarówno ze względu na ich aspekt jakościowy i bezpośredni zasięg w recypującym je kontekście literackim, jak i z perspektywy literatury recypowanej.

Istnieje na przykład zasadnicza różnica między kontaktami literackimi takiego rodzaju, jak różne wiadomości, wzmianki, obszerniejsze studia o literaturach obcych itp., a kontaktami, które realizują się bezpośrednio

w procesie historycznoliterackim. W pierwszym wypadku mówimy o kontaktach z e w n ę t r z n y c h, w drugim o w e w n ę t r z n y c h².

O występowaniu kontaktów zewnętrznych i wewnętrznych, niezależnie od najrozmaitszych przyczyn literackich i pozaliterackich, decydują przede wszystkim wewnętrzne predyspozycje recypującego środowiska do związku twórczego. Przy tym kontakty zewnętrzne są zazwyczaj w większej mierze uwarunkowane rzeczywistością zewnętrzną niż kontakty wewnętrzne, które niemal wyłącznie sygnalizują głębszą „wzajemność” literacką. Potwierdza to między innymi także fakt, że kontakty wewnętrzne pojawiają się zazwyczaj wspólnie z analogiami typologicznymi, z którymi zwykle ściśle się splatają, a czasem nawet zlewają.

W okresie przejścia od romantyzmu do realizmu w literaturze słowackiej stosunek do Gogola wyrażał się głównie w kontaktach zewnętrznych. Chodziło tu o wiadomości, wzmianki, a przede wszystkim przekłady spełniające zadanie informacyjne. Stan ten wynikał przede wszystkim ze swego rodzaju utylitarnych dążeń starszej generacji pisarzy (A. Sytniansky, B. N. Nezabudov i inni) — pragnęli oni dostarczyć młodej prozie słowackiej godnych naśladowania wzorów. Dążeniom tym odpowiadały narastające tendencje realistyczne, które stopniowo stwarzały warunki do bardziej głębokiego stosunku do Gogola. Do kontaktów wewnętrznych nie dochodziło dlatego, że współczesna proza słowacka w swym wewnętrznym rozwoju nie była zdolna „nasycać się” wartościami artystycznymi twórczości Gogola. Ale wraz ze wzrostem twórczych dążeń literatury słowackiej w latach osiemdziesiątych stopniowo przybierają na sile także kontakty wewnętrzne, co ukazuje porównanie twórczości Gogola z nowelistyczną twórczością M. Kukučina.

Istnienie kontaktów zewnętrznych i wewnętrznych i ich zróżnicowanie prowadzi nie tylko do praktycznych czy teoretycznych wniosków, ale pośrednio określa także metody badawcze badań porównawczych. Potwierdzają to wyraźnie na przykład niektóre prace przedstawione na V Kongresie Słowistów w Sofii. Wielu badaczy skupiających uwagę na kontaktach zewnętrznych gromadzi dane bibliograficzne o związkach literackich, w najlepszym razie konfrontując je bardziej lub mniej wnikliwie z ideowo-społeczną sytuacją w poszczególnych epokach. W większości chodzi tu o prace należące do dziedziny pomocniczych badań bibliograficznych, które stanowią potencjalną podstawę do głębszych badań literackich, oraz o prace wykorzystujące materiał historycznoliteracki

² Pojęć „komparatystyka zewnętrzna” i „wewnętrzna” używa F. Wollman w pracy *Historickosrovnávací skoumání slovanských literatur, výsledky a úkoly*. W zbiorze: *Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii*. Praha 1963, s. 166.

w dążeniu do rekonstrukcji historii w rozumieniu ogólnym, *respective* historii kultury. Właściwe opracowanie historycznoliterackie wspomnianych materiałów wymaga ich oceny z punktu widzenia kierunku rozwojowego procesu literackiego w określonym okresie, konfrontacji ze współczesnymi programami artystycznymi, z ówczesną normą estetyczną recypującego środowiska. Miarą wartości poznawczej prac tego typu jest uchwycenie „wieloznaczeniowości” tych materiałów, a więc ujawnienie maksymalnej ilości związków i zależności w percypującym szeregu literackim.

Chociaż jednak metoda badań zewnętrznych nie oddaje wewnętrznej dynamiki związku i jego bezpośredniego oddziaływania w twórczości artystycznej, z punktu widzenia kolejności postępowania badawczego jest nie do uniknięcia. Jest potrzebna zwłaszcza w badaniu tych literatur narodowych, w których z najrozmaitszych przyczyn nie były rozwinięte nauki pomocnicze i faza badań pozytywistycznych.

Dla pełności w grupie kontaktów należy rozróżnić *stycznosci* [*styk*], które często poprzedzają stosunek literacki albo mu towarzyszą. Mamy tu na myśli styczności osobiste, korespondencyjne między pisarzami. Tu należy przede wszystkim badać korespondencje i innych materiałów archiwalnych, przynoszących dane o tych bezpośrednich formach związku. Stycznosc jest więc pojęciem podrzędnym, a nie synonimicznym w stosunku do terminu szerszego — kontakt literacki.

Postępowanie badawcze, które usiłuje ujawnić prawidłowości związków za pośrednictwem konfrontacji ideowo-artystycznego procesu porównywanych zjawisk, nazywamy wewnątrzkontaktywnym. Przy tym porównując prądy artystyczne, metody, utwory, konstrukcje itp., w przeciwieństwie do postępowania badawczego „wpływologów”, konsekwentnie bierze pod uwagę uwarunkowania historycznospołeczne. Wyklucza to zarówno mechaniczną, wyizolowaną interpretację zjawisk, jak i jednostronność formalistyczną czy tematologiczną. Analiza wewnątrzkontaktywna stawia wyższe wymagania, jeśli chodzi o analizę całościową struktury dzieła i w konsekwencji jego całościową syntezę. Niedostateczne przygotowanie teoretyczne prowadzi do powierzchowności i uprzedzeń w porównywaniu, a w stadium drugim nie pozwala wykryć wewnętrznych powiązań między poszczególnymi elementami. Tak na przykład M. S. Altman w pracy *Достоевский и роман А. Дюма „Дама с камельями”*³ przeprowadza konsekwentną paralelę między motywami *Idioty* Dostojewskiego a powieścią *Dama kameliowa*. Wskazuje na podobieństwa między wieloma postaciami, motywami i sytuacjami u Dostojewskiego i Dumasa. Ale w konkluzji autor tak oto określa cel swoich badań:

³ *Международные связи русской литературы*. Москва-Ленинград 1963.

„(...) chcieliśmy jedynie wykazać, że w złożonym zespole obrazów i zdarzeń *Idioty* istnieje nić wywodząca się z *Damy kameliowej* (...)”⁴. Nietrudno stwierdzić, że praca ta daje tylko dogodny punkt wyjścia do bardziej pogłębionych badań przedstawionego związku, metody artystycznej obu pisarzy, zwłaszcza Dostojewskiego, i sytuacji rozwojowej literatury rosyjskiej. Autor nie wyjaśnił wewnętrznych powiązań poszczególnych elementów związku. Jak widać, badanie wewnątrzkontaktowe pozbawione niezbędnej konsekwencji metodologicznej kryje w sobie możliwość wulgaryzacji z jednej strony, a z drugiej — niebezpieczeństwo powierzchowności.

Z punktu widzenia związku między receptorem a dziełem recypowanym należy rozróżnić kontakty bezpośrednie i pośrednie. Kontakty bezpośrednie odzwierciedlają bezpośredni stosunek do wartości literackich i zakładają kontakt z oryginałem. Natomiast badanie kontaktów pośrednich jest dużo bardziej skomplikowane, ponieważ pojawia się tu element mediacyjny — pośrednik. Najprostszą formą pośrednictwa są różne wypowiedzi publicystyczne, poczynając od zwykłych informacji i kończąc na pracach naukowych; bardziej złożoną — przekłady utworów artystycznych, z jednej strony krajowe, z drugiej zagraniczne. W hierarchii tej na szczycie znajduje się funkcja pośrednicząca dzieła literackiego ojczystej bądź obcej literatury. Jesteśmy tu zmuszeni odstąpić od analizy tych i niektórych innych czynników pośredniczących, które należą do najważniejszych i najbardziej złożonych aspektów w procesie stosunków międzyliterackich. Problematyka ta stanowi względnie samodzielny krąg zagadnień i poświęcamy jej uwagę na innym miejscu.

Wydaje się nam jednak celowe pobeżnie chociażby zwrócić uwagę, że nie wolno zwłaszcza pomijać przy analizie metod translatorskich podstawowej funkcji przekładów w procesie historycznoliterackim, tzn. funkcji w płaszczyźnie związków [*vzt'ahovej funkcji*]. Należy szczególnie zwrócić uwagę na takie ujęcie problemu przekładów, ze względu na panujące tendencje do analizowania metod translatorskich w sposób „wyabstrahowany”, niedostatecznie uwzględniający (ba, często nawet zupełnie pomijający) wspomniany aspekt, który musi tu być wewnętrznie zintegrowany. Tendencje te pojawiają się na przykład czasem w niektórych pracach teoretycznych u nas, w Czechosłowacji, a także gdzie indziej.

Przy badaniu metodą wewnątrzkontaktową musimy wyodrębnić różne formy wpływu, *respective* oddziaływania [*pôsobenie*] litera-

⁴ *Ibidem*.

ckiego. Nie tylko dlatego że takie wyodrębnienie posiada w znacznej mierze walor informacyjny, ale przede wszystkim dlatego że poszczególne formy oddziaływania dają podstawę do oceny tego czy innego związku genetycznego. Klasyfikacja taka musi naturalnie wynikać z pytania, jak przebiega proces przyswajania, a nie z pytania odwrotnego, tj. — jakie warstwy recypowanego dzieła literackiego aktualizują się w danym związku genetycznym. Podstawowym kryterium będzie więc czynnik recypujący w kompleksowym jego rozumieniu.

Zadanie to próbowała rozwiązać także I. G. Nieupokojewa, która rozróżnia takie formy oddziaływania, jak przykład, zapożyczenie, naśladownictwo, stylizacja, analogie obrazowe i wpływy⁵. Choć próba Nieupokojewej nie pretenduje do definitywnego rozwiązania problemu i można wysunąć przeciw niej określone zastrzeżenia, nie można zgodzić się z autorami, którzy próbowali korygować jej zasadnicze kryteria. I tak na przykład U. R. Focht przeciwstawia klasyfikacji Nieupokojewej własny podział, w którym wprowadza „воспроизведение” [odtworzenie], „развитие” [rozwińnięcie], „использование” [wykorzystanie], „противопоставление” [przeciwstawienie]⁶. Jeśli Focht zarzuca podziałowi Nieupokojewej przede wszystkim to, że nie zdołała „uchwycić samej zasady, która jest punktem wyjścia klasyfikacji”⁷, to upoważnia nas tym samym do wystąpienia przeciw jego własnej klasyfikacji. Przecież pojęcia воспроизведение, развитие, использование, противопоставление wyrażają w rozumieniu autora raczej sposób realizacji stosunku niż jego w określony sposób zrealizowaną postać. Oprócz tego wywołują one poważne zastrzeżenia z punktu widzenia terminologii, ponieważ ich pierwotne znaczenie jest bardzo ogólne i nie oddaje specyfiki zjawisk które chce oznaczyć.

Biorąc pod uwagę współczesną praktykę badawczą, a także teoretyczne opracowanie problemów komparatystyki, proponujemy tu tymczasowo taką klasyfikację uproszczoną. Jako formy literackiego oddziaływania wprowadzamy: reminiscencję, impuls, zbieżność, filiację, następnie parodię, trawestację itp. W ramach zbieżności literackiej proponujemy tymczasem używanie pojęć podrzędnych, takich jak zapożyczenie, naśladowanie, adaptacja i wariacja lub parafraza i inne, które na materiale stosunków słowacko-niemieckich bliżej określił Karol Rosenbaum w godnej uwagi pracy

⁵ *Некоторые вопросы изучения взаимосвязей и взаимодействия национальных литератур.* W zbiorze: *Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур.* Москва 1962, s. 27—40.

⁶ *Формы литературных взаимодействий и методика их изучения.* Jw., s. 299.

⁷ *Ibidem.*

*Vzt'ahy slovenského literárneho romantizmu k nemeckému literárnemu klasicizmu*⁸. Ze względów praktycznych jesteśmy zmuszeni i tu zrezygnować z bliższej charakterystyki, która będzie przedmiotem naszych badań w innym miejscu. Wspomnimy jednak o niektórych problemach powszechniej spotykanych w praktyce badawczej przy określaniu poszczególnych form oddziaływania.

Nie ulega wątpliwości, że naszkicowany podział form oddziaływania nie oddaje różnorodności przejawów związku genetycznego. Powstaje stąd potrzeba dokładniejszego zróżnicowania wymienionych form, zwłaszcza przy ocenie wartości związku i twórczego udziału recypującego autora w artystycznym przetwarzaniu recypowanych zjawisk. Rozróżniamy dlatego aktywne i pasywne formy literackiego oddziaływania.

Ale jeśli podział na aktywne i pasywne formy oddziaływania umożliwia nam klasyfikację konkretnego przejawu związku genetycznego w odniesieniu do osobowości twórczej recypującego pisarza, to nie pozwala nam jeszcze określić funkcji tego związku w systemie rozmaitych zależności recypującego tworu literackiego. Toteż poszczególne konkretne przejawy oddziaływania dzielimy, ze względu na system elementów ideowo-artystycznych, na istotne i przypadkowe.

Aby uwzględnić całość przedstawionego systemu wspomnijmy jeszcze przynajmniej o konieczności rozróżnienia takich przejawów oddziaływania, w których przeważa tendencja do aprobaty, utożsamiania się autora recypującego ze zjawiskiem recypowanym, i przeciwnie — tendencja do odrzucania oddziałujących wartości literackich lub określonego dystansu wobec nich. Będziemy więc mówić o *integracyjnych i dyferencyjnych* formach oddziaływania.

Te skrócone uwagi na marginesie badań form związku genetycznego stanowią tylko część problematyki badań porównawczych. Ich drugą stronę wyraża istnienie tzw. zależności typologicznych, o których również krótko wspomnimy.

Jak powiedzieliśmy, komparatystyka zajmuje się generalnie dwiema stronami procesu historycznoliterackiego — ogólną, której przedmiotem jest proces literatury światowej, i szczegółową, tj. badaniem specyfiki literatury narodowej jako części powszechnej.

Obok badań kontaktowych ma tu swój udział metoda typologiczna, która odnosi się, jak już zaznaczyliśmy, do prawidłowości natury bar-

⁸ *Literárnohistorický sborník* II—III (1945—1946), s. 134—151; IV (1947), s. 27—41, 116—138, 205—221; V (1948), s. 19—33, 57—77.

dziej ogólnej. Podczas gdy badania kontaktowe (genetyczne) mają na uwadze różne formy oddziaływania, w badaniach typologicznych chodzi o literackie analogie (paralele), *respective* różnice.

Analogie typologiczne (podobnie jak formy oddziaływania) nie stanowią zjawisk jednorodnych i można je różnicować między innymi z punktu widzenia stopnia intensywności i uwarunkowań przyczynowych.

Ocena stwierdzonych analogii typologicznych zależnie od ich intensywności jest ważną częścią badań, ponieważ intensywność analogii z jednej strony stanowi bezpośrednią podstawę do uogólnień prowadzących ku rekonstrukcji historii rozwoju literatury światowej i z drugiej strony — do uogólnień wkraczających w dziedzinę teorii literatury. Jeśli przy ocenie nie liczymy się ze wspomnianym powszechnym zasięgiem typologicznych badań porównawczych, odkrywamy wprawdzie istniejące formy zależności między porównywanymi zjawiskami, niewiele to jednak wnosi do poznania prawidłowości literatury światowej i do teorii literatury.

Ze względu na rodzaj uwarunkowania rozróżniamy analogie typologiczne (*respective* różnice) uwarunkowane społecznie, psychologicznie i literacko. Zjawiska te w praktyce przeplatają się w sposób złożony, wzajemnie warunkują i pokrywają, ale ten podział roboczy i merytoryczny pomaga w sposób bardziej precyzyjny określić i scharakteryzować szczegółowe i ogólne elementy historycznych zależności literatur.

Przez społecznotypologiczne analogie (różnice) rozumiemy te podobieństwa w zjawiskach literackich, których korzenie tkwią w czynnikach społecznych i ideowych o charakterze historycznym. Nawet kiedy obejmują całą strukturę dzieła literackiego, najwyraźniej przejawiają się w jego komponentach ideowych. Można do nich zaliczyć na przykład te zjawiska, które odzwierciedlają poszczególne formy świadomości społecznej. Szczególnie trzeba zwracać na nie uwagę w badaniu literatur narodów znajdujących się na podobnych etapach rozwoju społecznego albo w literaturach, w których istnieje świadoma działalność integrująca w tej dziedzinie.

Odpowiednich przykładów na społeczne uwarunkowanie analogii literackich dostarcza na przykład badanie problematyki tzw. „niepotrzebnego człowieka” w literaturze rosyjskiej XIX wieku. Jak wiadomo, problematyka „niepotrzebnego człowieka” jest w głównych rysach charakterystyczna nie tylko dla rosyjskiej literatury klasycznej, w pewnym sensie spotykamy się z nią bowiem w XIX wieku w postaci typowego dla epoki bohatera romantycznego także w innych co znakomitszych literaturach europejskich. Nie chodzi przy tym o analogie wynikające wyłącznie ze specyficznych prawidłowości literackich czy psychologicznych cech osobowości twórczych, ale o ogólną wspólnotę myśli euro-

pejskiej, uwarunkowaną podobieństwem całościowego rozwoju historycznego. Podobieństwa tego nie można więc sprowadzać na przykład tylko do wpływu Byrona i jego typowego bohatera, chociaż wpływ ten bezspornie odegrał tu określoną rolę.

Podobny charakter ma też uwarunkowanie powieści historycznej i w ogóle historyzujących form gatunkowych w okresie romantyzmu w literaturach europejskich. Rozwój historyzmu w okresie po rewolucji francuskiej był niewątpliwie wyrazem określonych tendencji społecznych i narodowych i był zorientowany na artystyczne kształtowanie i uogólnienie przykładów, których dostarczała historia. Podobnie jak w poprzednim przykładzie i tu odegrał pewną rolę wpływ, tym razem powieści Waltera Scotta. Ale historyzm tej epoki był równocześnie związany z szerszą problematyką społeczną, charakterystyczną dla rozwoju społeczności niemieckiej, francuskiej, angielskiej, czy też rosyjskiej.

Należy zaznaczyć, że społecznotypologiczne analogie, *respective* społeczne uwarunkowanie analogii literackich, rozważamy osobno i wydzielamy jedynie ze względów roboczych, wąsko metodycznych, gdyż w ostatecznym wyniku mieści się ono w sferze literackiej.

Analogie literackotypologiczne obejmują zjawiska specyficznie literackie, wynikające z wewnętrznych prawidłowości rozwoju literatury, na przykład prądów literackich, a w ostatecznym rachunku — nawet najdrobniejszych składników dzieła literackiego. Z metodycznego punktu widzenia ważne jest, aby nie zaniedbywać kompleksowego spojrzenia na hierarchicznie „najwyższe” i „najniższe” komponenty artystyczne, ponieważ badania w tej dziedzinie w przeważającej mierze wrastają w teorię literatury. Praktycznie oznacza to badanie analogii i różnic w ramach prądów, rodzajów i gatunków literackich, ale także z perspektywą na takie elementy dzieła, jak konstrukcja postaci, kompozycja i fabuła, obrazy i motywy, elementy metryki i inne.

Ta właśnie dziedzina badań, która obejmuje także społeczne i psychologiczne uwarunkowania analogii literackich, jest w praktyce komparatystycznej najpłodniejsza. Jej przydatność przejawia się wyraźnie na przykład w badaniach genologicznych, które zmierzają do wniosków nie tylko historycznoliterackich, ale także teoretycznoliterackich.

Na koniec wypada wspomnieć o psychologicznych uwarunkowaniach analogii typologicznych, tj. uwarunkowaniach, które wynikają z indywidualnych cech psychologicznych autorów. Nie chodzi o osławione psychologizowanie, które z punktu widzenia literackiego jest mało przydatne, ale o metodę naukową, posługującą się ustaleniami psychologii twórczości artystycznej. Jej doświadczenia naukowe będą przydatne nauce o literaturze w ogóle, a w badaniach porównawczych szczególnie.

Przykładem, jak ważne mogą być takie badania aspektu psychologicznego, jest tołstoizm niektórych pisarzy słowackich, zwłaszcza A. Škavana i D. Makovického. Nie można zaprzeczyć, że ich stosunek do Tołstoja wynikał także z konstrukcji psychicznej podatnej na przyjmowanie teorii o nieprzeciwstawianiu się złu siłą. Zjawisko to znalazło odzwierciedlenie także w literaturze słowackiej, głównie jednak w praktyce przekładowej. Podobna zależność istnieje także między społeczną ugodowością opowiadań Kukučina a wspomnianą teorią Tołstoja itp.

Przedstawione tu przykłady, które można by jeszcze mnożyć, są równocześnie dowodem na częste współzależności momentów kontaktowych i typologicznych. Problem rozróżniania związków genetycznych i zależności typologicznych nie jest właściwie w praktyce sprawą tak jednoznaczną, jak by się to wydawało na pierwszy rzut oka.

Mówią: nie można dokładnie określić — takie to rysy Rajnisa pochodzą od Gorkiego, a inne są uwarunkowane tym, co tkwiło w epoce! Nie spierajmy się — nie da się tu określić dokładnej granicy, nie można chemicznie oddzielić jednego od drugiego⁹.

Nie jest to proste, zwłaszcza przy badaniu wybitnych twórców, gdzie wyniki badań są bardziej niż w innych wypadkach zależne od wnikliwości i wszechstronności analizy oraz od ścisłej klasyfikacji zjawisk.

Trudności wynikają już z samej istoty badanych zjawisk, ze wzajemnego stosunku zależności typologicznych i związków genetycznych przy ich powstawaniu. Jeśli na przykład związki genetyczne są rezultatem bezpośredniej znajomości pisarza albo jego twórczości, a zależności typologiczne wynikiem historycznego podobieństwa procesów, powstaje pytanie, w jakim stopniu konkretne pokrewieństwo jest wywołane przez określoną formę bezpośrednich kontaktów, a w jakim stopniu wynika ono z analogii rozwojowej nie uwarunkowanej kontaktami. Nie jest przy tym istotne, czy chodzi o analogię zjawisk o charakterze szerszym, społecznym, czy też wyłącznie literackim. W wielu wypadkach zależności typologiczne, *respective* zależności, które przy porównaniu dwóch lub większej ilości odosobnionych zjawisk literackich wydają się zależnościami typologicznymi, nie są bynajmniej uwarunkowane bezpośrednim kontaktem, lecz kontaktem pośrednim, i to odległym. Jeśli pośrednikiem jest pisarz albo konkretny utwór, ujawnienie tego procesu nie jest zazwyczaj trudne. Kiedy jednak w akcie pośrednictwa bierze udział cały krąg zjawisk literackich i pozaliterackich, przekraczających często granice dwóch literatur i obejmujących proces rozwoju społecznego i literackiego całej serii literatur narodowych, zatracą się wówczas wra-

⁹ Г. И. Ломидзе, *Проблемы творческого взаимодействия литератур народов СССР*. W zbiorze: *Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур*, s. 148.

zenie, że mamy do czynienia z kontaktem, i stwierdzone podobieństwo w sposób uproszczony zostaje zaklasyfikowane do sfery typologicznej. Zdarza się to na przykład przy badaniu prądów literackich, przy porównywaniu elementów biorących udział w kształtowaniu i rozwoju poszczególnych rodzajów i gatunków, a także przy porównywaniu pewnych typowych elementów kształtowania wypowiedzi językowej pisarzy itp. Zależności takie występują także przy innych funkcjach dzieła literackiego, jak na przykład stosunek autora do rzeczywistości przedstawionej i jego ocena tej rzeczywistości. Podobieństwo może wpływać z analogii przedstawionego materiału, ale także z podobnej orientacji światopoglądowej autorów.

Taka złożoność problematyki sprawia, że rozróżnienie zależności typologicznych i stosunków genetycznych ma w praktyce często wartość względną. A więc to, co przy porównywaniu zjawisk literackich wydaje się nam zależnością typologiczną, może być wywołane dalekimi związkami genetycznymi. Tylko fakty, które później wyrastają na tej bazie niejako siłą inercji, uważamy za nacechowane typologicznie.

Dlatego w badaniach komparatystycznych niesłuszne jest — jak się to często robi — odcinanie się czy to od metody genetycznej, czy to od typologicznej, ponieważ określenie związków genetycznych wymaga poznania zależności typologicznych i odwrotnie.

Ze względu na praktyczną stronę badań, w których panuje terminologiczna anarchia i żywołość, dołączamy do tego skrótego szkicu, mającego charakter tezy, także projekt wstępnego systemu terminologicznego. Zdajemy sobie przy tym sprawę, że projektów takich akceptować nie można *a priori*, ale tylko krok w krok z postępującą precyzacją przedmiotu komparatystyki, wraz z jej rozwojem. Względność siły obowiązującej podobnych prób jest uwarunkowana także samym charakterem literatury pięknej, którą cechuje nie tylko wielka różnorodność i niepowtarzalność, ale także naturalna tendencja zmierzająca do przewyciężenia ustalonych szeregów rozwojowych. Dlatego także w tym wypadku idzie nam raczej o wstępne propozycje terminologiczne niż o niezmienną normę¹⁰.

Przełożył Jacek Baluch

¹⁰ Problematyka tego referatu rozwinięta jest szerzej w mojej książce *Problémy literárnej komparatistiky*. Bratislava 1967.

Komparatystyka
(badanie porównawcze literatur)

